
Het Gruuthuse-handschrift

Ont cracht wille
zonder daer
Daer of en comt
gier no quaet
Si hoghe daet zonder wile inden

Dats een recht vghin van staen
Mer wilen inde const beler
Dats een behouden aerbeit
Su cracht met wizer const te zamen
Dat bant tweert te zure hamen
Dochtan en docht cracht no const
Sonder wille ende zonder ionst
Wat sal dan cracht const wille ende mat
Ot ment niet te werke en daer
Nde wat salt al te werke ghedaen
Sou te gone die niet verstaen
Dats recht belceyt als daer men jaert
Dac men nemmermeer en mayt
Dac men verliest pinc ende coen
Alous blijft menich const verloren
Mer hets beer verloren pinc
Dan const daer pinc in pleicht te zine
Want aerbeit sonder const in danc
Dan an ten zinnen niet ghesaden
Mer aerbeit ende const te zamen
Serart zinnen en lohamen
Ende als ment al bevert mit werken
Dac hem dies niet verstaen no merken
Dac wort des aerbers loon vghouden
Als voor zinnen ghesaer conlonden
Ont si doch const met consten lonen
Een soude hem meinen comen hecomen
Mide vj tweert no vj lan ne glussen
Dies niet men loon der const ghemissen
Wie werlt in dultamer hopen
Si stiller lettel mede copen
Die rade en weet hoe veert hoe bi
Den rechten loon der consten
Dus wille minen waghmen meinen
An die de weghe der consten kernen
So sal mijn pinc in den sijn
Darachter wende vghouden sijn

En drwin die mi hout in dle
Ende die mi gheen tijt vter mole
Doch vten zinne can gheraken
Dien wille hier in rime maken
Ter eeren daer ic den slaep om began
So u best can niet so ic van
Want dat der tijt dat hi mi drwinde
Jc nie vj ander dinc en gome
Drome plegghen wel te ghesiene

Ende mi drwinde so sehiene
Dat icken mat na dichten hulle
Vulbringhen eer ic van heren rulle
I docht daer ic lach ende slyp
Dat ic vut minen bedde slyp
Ende ghinc mi cleeden coulen slypen
Want mi begonste zere vnoep
Dat ic so langhe te bedde was
Mijn beddinghe dat ic te goet las
Ende beual mi in sijn hode
Mer cken wardic so zwaer van mode
Aldic mi niet so na ghedeer
Jn hadde om lief no om leet
Van minen bedde niet gheseden
E maect mat om mi te cleen
Ild zuerlic als ic mochte
Vant waert was al mijn gheselhe
Een cleene padem ic ghinc
An bedden zwaer beuinet
Jn ende van dien smalen pad
Dac am ic in de seconste trade
Die mijn oghen nie aenlaghen
Mer cken so am daer vut gheslaghen
Nohe van zwaer goet
Die mi dwginc de loen doe
Verdruende al mine quade lust
Volhe list ende al gherust
Wardic van heren menichstout
Die voghelme ionc ende hou
Her dide zinghen daer te stride
Enen uast in cleke zid
Leyerken nachregalen coekuden
Die stonste vomen die soete cruden
Suener dan cruch gion mach sijn
Sach ic ende sionne sijn
Segun besmen te done gree
Dac am ic gancde in een valcie
Dac haer de dome in ghinc blauen
Ende als die dat ic waermer vanden
So gauen si de seeste lichte
Ruive onthet veer no ducht
Edeerde hem twint die mochte rehen
En i docht si hadden wel ghesien
Hadden si daer ic was moghen welen
Dac ic dus blec ghinc allene
Dac sach ic springen ene fontene
Vut eeren gancwen seene ionc
Dat was rote in den giont
Elacur te zene om een cricheel
Ende maecte sijn weder daer

Afb. 1 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 79 K 10, f. 39r. Begin van *De minne-
burcht* (III.1).

Het Gruuthuse-handschrift

Hs. Den Haag,
Koninklijke Bibliotheek,
79 K 10

Ingeleid en kritisch uitgegeven door
HERMAN BRINKMAN

Met een uitgave van de melodieën door
IKE DE LOOS (†)

BAND I

Hilversum, Verloren, 2015

Middeleeuwse
Verzamelhandschriften uit de
Nederlanden

XIII, I

Uitgegeven onder auspiciën van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Projectcommissie: W. van Anrooij, Leiden; A. Berteloot, Münster; P. Boot, Den Haag; H. Brinkman, Den Haag; Th. Mertens, Antwerpen; D.E. van der Poel, Utrecht; P.W.M. Wackers, Utrecht

Begeleidingscommissie voor dit deel: K. Kuegle, Utrecht; J.B. Oosterman, Nijmegen; F.P. van Oostrom, Utrecht; J. Reynaert, Gent; F. Wiering, Utrecht; F. Willaert, Antwerpen

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van de Stichting Nederlandse Literaire Klassieken, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de Kattendijke/Drucker Stichting, de Stichting Professor Van Winter Fonds en de Stichting Sormani Fonds.

ISSN 0929-9866

ISBN set 978-90-8704-463-3

ISBN band I 978-90-8704-527-2

© Copyright 2015 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam

Copyright foto's Antwerpen, Ruusbroecgenootschap; Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België; Den Haag, Koninklijke Bibliotheek; Parijs, Bibliothèque Mazarine

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, tel, 035-6859856, www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum

Ontwerp binnenwerk: F.C. Bos, Amsterdam

Omslagontwerp: Het Lab – Arnhem, Josée Langen

Druk: Wilco, Amersfoort

Bindwerk: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

BAND I

Woord vooraf 9

Inleiding 17

- 1 Het boek: een overzicht 17
 - 1.1 Genres 19
 - Gebeden* 20
 - Liederen* 21
 - Gedichten* 23
 - 1.2 Thematiek 25
 - Liefde* 25
 - Religie en devotie* 27
 - Sociabiliteit* 28
 - 1.3 Poëtica en dichtvormen 29
 - Poëtica* 29
 - Dichtvormen en -technieken* 32
 - 1.4 Melodieën 34
- 2 Geschiedenis van het onderzoek 36
 - 2.1 Overzicht van de onderzoeksgeschiedenis 36
 - 2.2 De *Oudvlaemsche liederen en gedichten* 40
 - 2.3 Tekstkritiek en eerste verkenningen 43
 - 2.4 De lange weg naar een nieuwe uitgave 49
 - 2.5 Heeroma's liedboek 55
 - 2.6 Herijking en contextualisering 58
- 3 Beschrijving van het handschrift 64
 - 3.1 Een complexe ontstaansgeschiedenis 64
 - 3.2 Materiaal en samenstelling 66
 - 3.3 Opmaak 70
 - 3.4 Schrift 76
 - De tekstbanden* 76
 - Kopiïst A* 77
 - Kopiïst B* 78
 - Kopiïst C* 79
 - Kopiïst Z* 80

	<i>Kopiïst E</i>	81
	<i>De muzieknotatie</i>	84
3.5	Rubricatie, tekstgeleding en correctie	86
	<i>Rubricatie en tekstgeleding</i>	86
	<i>Correctie</i>	88
3.6	Verluchting	89
3.7	Gebruik	92
	<i>Vroege gebruikers</i>	93
	<i>Selecties</i>	95
	<i>Gebruikssporen in de muzieknotatie</i>	101
3.8	Band	101
3.9	Reconstructie van de wordingsgeschiedenis	104
3.10	Geschiedenis van het eigendom	118
	<i>Het wapen van Lodewijk van Gruuthuse</i>	118
	<i>De historische ‘enscenering’ van het handschrift</i>	120
	<i>Verwerving door vererving?</i>	125
4	Lokalisering van de taal	129
4.1	Algemene karakteristiek	130
4.2	De kopiïsten	139
4.3	De rijmen	140
4.4	Duitse taalkleuring	143
4.5	Ontleningen aan het Frans en Latijn	143
5	De structuur van het liedboek	144
6	Sociale context, dichterschap en herkomst	151
6.1	Voornamen	151
6.2	Minne, spel en vrijage	156
6.3	Jan Moritoen	163
6.4	Jan van Hulst	171
6.5	Herkomst en datering	201
7	Overzicht van de inhoud	219
Verantwoording van de editie 228		
1	Teksten	229
1.1	De kritische tekst	229
1.2	Apparaten	236
1.3	Abbreviaturen	238
2	Melodieën	242
2.1	Weergave van de tekst onder de melodieën	242
2.2	Weergave en reconstructie van de melodieën	243

Editie	245
I Gebeden (1-7)	247
II Liederan (1-147)	296
III Gedichten (1-18)	572

Woord vooraf

Hoe vaak over een periode van meer dan anderhalve eeuw er een voornemen is geweest de oude negentiende-eeuwse editie van het Gruuthusehandschrift te vervangen door een op moderne leest geschoeide integrale, kritische uitgave, wordt in de inleiding van dit boek uitvoerig beschreven. Nu is dan voor het eerst zo'n voornemen ook daadwerkelijk tot een einde gebracht. Toen de taak eenmaal ter hand was genomen, bleek de weg naar voltooiing echter nog lang te zijn. Een korte schets van de omstandigheden waaronder het editiewerk plaatsvond, kan mogelijk helpen de lengte van dat traject enigszins te verklaren.

In 1994 stelde het toenmalige Constantijn Huygens Instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een onderzoek in naar de edities waaraan binnen de internationale neerlandistiek de grootste behoefte bestond. Hoog op de lijst kwam een facsimile-editie van het Gruuthusehandschrift voorzien van een kritische tekst. Toen ik in 2000 in vaste dienst trad bij het Constantijn Huygens Instituut kreeg ik de opdracht me aan de uitvoering van die wens te wijden. Er werd hernieuwd contact gezocht met de grootste deskundigen uit Nederland en Vlaanderen op het terrein van de Middelnederlandse lyriek en de musicologie, die ook in 1994 al waren gevraagd om deel uit te maken van een Gruuthuse-projectcommissie, te weten Frits van Oostrom, Joris Reynaert, Frank Willaert en Kees Vellekoop. Men kwam bijeen en besloot de groep uit te breiden met Johan Oosterman.

Een van de eerste stappen was een poging in contact te treden met de toenmalige eigenaar. Dat was een delicate kwestie, want het ging om een van de laatste grote literaire handschriften die zich nog in particulier bezit bevonden. Via Johan Oosterman, die de eigenaar persoonlijk kende, werd vernomen dat de familie Van Caloen wel toestemming wilde geven voor een nieuwe uitgave, maar niet voor een facsimile-editie of een restauratie van het handschrift.

Na een succesvol en kort voordien afgesloten project rond het Handschrift-Van Hulthem, dat was gesubsidieerd door het Vlaams-Nederlands Comité voor Nederlandse taal en cultuur van de Taalunie, werd de Gruuthuse-projectcommissie via de toenmalige initiatiefnemer en voorzit-

ter van de MVN-projectcommissie, Hans van Dijk, aangemoedigd om opnieuw een aanvraag te schrijven, nu rond het Gruuthuse-handschrift. Een aanvraag voor een interdisciplinair project getiteld 'Het Gruuthuse-handschrift en zijn wereld' werd in 2001 bij het VNC ingediend. Het voorzag in editorische, musicologische, kunsthistorische en literair-historische onderzoeken, door een brede groep wetenschappers uit te werken gedurende een periode van vijf jaar.

Toen, op 22 mei 2002, overleed door een tragisch motorongeval Kees Vellekoop, nog voor hij eraan toegekomen was zich aan de editie te wijden. Behalve een groot verlies voor de musicologie betekende dit een zeer ernstige tegenslag voor het editieproject. Vellekoop was destijds de enige musicoloog die, samenwerkend met Jan van Biezen, serieus op weg was het raadsel van de zeldzame streepjesnotatie, de methode waarmee de Gruuthuse-melodieën waren opgeschreven, tot een oplossing te brengen. Met zijn dood ging eensklaps alle expertise verloren die noodzakelijk was voor het welslagen van de editie van het liedboek.

Een maand later volgde, ondanks een beoordeling als 'zeer solide' een afwijzing van de VNC-aanvraag, omdat men het project 'minder vernieuwend' vond en het niet hoog genoeg scoorde 'op het criterium van wetenschappelijk belang'. Henk Braakhuis, de directeur van het Constantijn Huygens Instituut besloot echter om ondanks de afwijzing, de gebleken ontoegankelijkheid van het handschrift en het onfortuinlijke wegvallen van Kees Vellekoop, het project – in een sterk afgeslankte vorm – te blijven steunen. Er zou voortaan enkel gewerkt worden aan een editie, die zou moeten worden voorbereid op basis van de zwart-wit foto's die beschikbaar waren in de Leidse universiteitsbibliotheek, natuurlijk in de hoop dat er ooit een moment zou komen waarop het handschrift in autopsie zou kunnen worden geraadpleegd.

Zes jaar na baron Ernest van Caloen, de eigenaar van het handschrift van 1937 tot 1995, stierf ook zijn weduwe. Daarmee ging het eigendom over op haar zoon en erfgenaam baron François van Caloen. Zonder dat iemand uit de wereld van de medioneerlandistiek of de musicologie daar iets van vermoedde, zon de baron – naar achteraf zou blijken – op een manier om het handschrift tegen marktwaarde bij een betrouwbare instelling te gelde te maken. Na vergeefse pogingen kopers te vinden in België, wendde hij zich in het diepste geheim tot de Koninklijke Bibliotheek van Nederland, bevreesd als hij was dat bij het minste gerucht het handschrift inderhaast zou belanden op een al jaren in de maak zijnde lijst van topstukken die het land niet zouden mogen verlaten. Het eerste contact werd gelegd in maart 2003. In Den Haag verklaarde men bereid te zijn het handschrift te zullen kopen tegen de vraagprijs, mits de tijd vergund zou worden om het respectabele bedrag bij elkaar te krijgen.

Op 27 november 2003 bereikte mij als donderslag bij heldere hemel de uitnodiging om onder belofte van strikte geheimhouding zitting te nemen in een commissie van de Mondriaan Stichting die moest adviseren bij de aankoop van het Gruuthuse-handschrift door de KB Den Haag. Die commissie kwam op 15 december in Den Haag bijeen. Bij die gelegenheid werden we voorgesteld aan de baron, die het handschrift in een koffertje bij zich had. Voor de aanwezige medioneerlandici was dit de eerste keer dat zij het handschrift onder ogen kregen. We mochten het boek voorzichtig doorbladeren en na afloop nam de baron het weer mee terug naar België waar hij het, zo bleek later, in een bankkluis te Brussel bewaarde. Na het uitbrengen van een positief advies was het verder afwachten tot het nog ontbrekende deel van de financiering zou worden gevonden. Tegenover de blijdschap over de wending die het lot leek te gaan nemen, stond het feit dat de weg naar een spoedige consultatie van het handschrift nu voor onbepaalde tijd was afgesneden.

Om de mogelijkheden te onderzoeken de melodieën te editeren werd in januari 2005 de musicologe Ike de Loos tijdelijk in dienst genomen. De begeleiding van haar aandeel kwam in handen van de zojuist in Utrecht benoemde hoogleraar muziekgeschiedenis Karl Kuegle, en tevens – met het oog op de verkenning van de mogelijkheid van een digitale editie van de melodieën – van de eveneens Utrechtse musicoloog en informaticus Frans Wiering.

In mei 2005 teruggekomen van vakantie vond ik in mijn e-mailbox het bericht dat het handschrift enkele dagen daarvoor aan de KB in bruikleen was gegeven met toestemming om het te fotograferen en te digitaliseren. Het was de bedoeling dat het bruikleen in een later stadium zou overgaan in een eigendomsrecht. De KB verklaarde zich geïnteresseerd in een samenwerking met het Constantijn Huygens Instituut, die zou kunnen uitmonden in een webeditie met transcripties, toelichtingen en zelfs audiofiles. Dat wij als editeurs de beschikking kregen over hoogwaardige digitale foto's bleek, samen met de vorderingen die Ike de Loos maakte bij de interpretatie van de streepjesnotatie, een keerpunt te zijn in het editieproject. Het betekende echter ook dat veel van het editiewerk helemaal moest worden overgedaan: op veel meer plaatsen dan de zwart-wit foto's toonden, waren sporen te zien van het werk van een corrector, er was beter onderscheid te maken tussen noten en vlekjes, ook kon nu voor het eerst de rubricatie in kaart worden gebracht en tal van subtiele verschillen in inktkleur. Ook over de muziekhanden en over de totstandkoming van de codex bleken de foto's nieuwe informatie te verschaffen.

Het werd ons als editeurs vergund om op afspraak en onder toezicht van conservator Anne Korteweg het handschrift een paar keer zelf te raadplegen. Gelukkig mocht ook Peter Gumbert als codicoloog daarbij aanwe-

zig zijn. Zo werd er snel voortgang gemaakt. Voor het werk aan de editie betekende dit echter een ongewisse tijd. Contractueel gebonden aan geheimhouding, was het ons niet toegestaan op enigerlei wijze aan de leden van de begeleidingscommissie ook maar iets te laten doorschemeren van de aankoopplannen. Evenmin mochten wij iets publiceren waaruit zou kunnen blijken dat wij het handschrift hadden ingezien of op de hoogte waren van details die op zwart-wit foto's niet herkenbaar waren (rubricatie, correcties, tekst die alleen met UV-licht zichtbaar was). De hele periode van zwijgplicht, die, gerekend vanaf het ogenblik dat de aankoopplannen bekend werden, bijna drie en een half jaar heeft geduurd, gaf tegelijkertijd een belangrijke impuls aan het editiewerk, maar bracht ons evenzeer in verlegenheid. Juist in deze periode werd op initiatief van Ike de Loos een meerdaagse bijeenkomst belegd in de Volksabdij te Ossendrecht, waarbij behalve de editeurs twee commissieleden aanwezig waren (Frank Willaert en Karl Kuegle); geen van beiden mocht op de hoogte worden gebracht van de situatie waarin wij werkten. De bijeenkomst vond plaats van 22-25 november 2006. Tot onze grote spijt was de Duitse musicoloog Lorenz Welker verhinderd; ook zijn collega Christoph März was uitgenodigd, hij overleed echter in de nacht van 8 op 9 november. De workshop was vooral bedoeld om de wijze van transcriptie en reconstructie van de liederen een solide basis te geven, maar de ons ter beschikking staande nieuwe kleurenfoto's konden wij daarbij niet gebruiken.

De verstandhouding tussen de KB en de baron was inmiddels zodanig dat er overeenstemming bestond over de aankoop, die zou plaatsvinden op 1 januari 2007, de dag waarop het bruikleencontract zou aflopen. Met toezeggingen van de Mondriaan Stichting, het VSB-fonds, de BankGiroLoterij, de VandenEnde Foundation en de Vrienden van de Koninklijke Bibliotheek bestond er een goed vooruitzicht de financiering definitief rond te krijgen. Toen dan de baron in de zomer van 2006 onverwacht stierf, veranderde dit de situatie volkomen; de erfgenamen besloten het verkooptraject opnieuw te beschouwen en achtten zich niet gebonden aan de afspraken die hun vader met de KB had gemaakt. Voor de editie betekende dit dat er plotseling kans bestond dat het handschrift na afloop van de bruikleenperiode niet aan de KB te koop zou worden aangeboden, maar via een veilinghuis op de markt zou komen. In het ergste geval zou het handschrift opnieuw voor lange tijd ontoegankelijk kunnen worden.

Voor de editie restte ons weinig tijd meer. In oktober 2006 werd het handschrift bezocht door een taxateur van veilinghuis Christie's, maar een beslissing over de aankoop bleef uit tot december 2006. Dankzij een snel tot stand gekomen samenwerkingsverband tussen de Koninklijke Bibliotheek en het als Huygens Instituut herdoopte Constantijn Huygens Instituut (thans Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis – KNAW)

werkten wij inmiddels koortsachtig aan een webeditie met foto's van alle bladen, transcripties, toelichtingen en zelfs muziekopnamen door het ensemble Fala Música, die klaar zou moeten zijn op 1 maart 2007. Dit was het moment om het handschrift opnieuw, maar nu grondiger, codicologisch en paleografisch nauwkeurig te onderzoeken: moeilijk leesbare plaatsen en de notatie van de melodieën werden direct op het handschrift gecollationeerd, foto's met UV-licht werden gemaakt.

Doordat de nieuwe eigenaars zich uiteindelijk neerlegden bij de prijs die eerder met de Koninklijke Bibliotheek was overeengekomen, werd de aankoop per 1 januari 2007 een feit. De KB wilde de bekendmaking laten samenvallen met de presentatie van de webeditie, maar het nieuws lekte uit op Valentijnsdag 2007, twee weken voor de lancering van de website. De verkoop van wat velen als onvervreemdbaar Vlaams cultuuroed beschouwden aan een Nederlandse bibliotheek leidde tot zeer gemengde reacties, vooral in de Belgische pers en zelfs tot vragen in het Vlaamse parlement. In Nederland was men opgetogen, maar voor ons als editeurs was het vooral belangrijk te merken hoe na enige tijd in Vlaanderen bij sommigen 'verbijstering en spijt', gaandeweg plaats maakten voor 'immense opluchting', hoe naast begrijpelijke gevoelens van verslagenheid en diepe teleurstelling bij de een, de nu bijna tastbare nabijheid van dit oude boek na een zo lange periode van ontoegankelijkheid een ander juist wist te bewegen tot een spontaan college 'ex abundantia cordis'.

Een tweede bijeenkomst van de editeurs met leden van de begeleidingscommissie op 24-25 januari 2008, eveneens te Ossendrecht, vond plaats onder geheel andere omstandigheden dan de voorgaande; de gesprekken en discussies met Frank Willaert en Joris Reynaert mag ik rekenen tot de meest bijzondere momenten van het hele editieproces. Intussen liep de eerste termijn waarbinnen Ike de Loos was aangesteld af; gelukkig werd een verlenging toegekend, zodat zij tot de herfst van 2008 aan het project kon blijven werken. Niettemin betreurde zij het achteraf dat er tijdens het project geen gelegenheid was geweest om een goede inleiding te schrijven. Nog tijdens de onderhandelingen over een manier om die inleiding alsnog te realiseren werd zij ernstig ziek. Ike de Loos overleed op 22 maart 2010. Als alternatief voor de ontbrekende inleiding had zij haar artikel aangewezen dat was gepubliceerd in de in 2010 bij de KANTL verschenen congresbundel, vermeerderd met een beknopte, ongepubliceerde aanvulling. De inleiding op de musicologische aspecten van de editie en de verantwoording van de transcripties en reconstructies zijn gebaseerd op deze bronnen en op enkele andere artikelen van haar hand.

Toen het handschrift in openbaar bezit was gekomen, ontstonden er nieuwe mogelijkheden voor onderzoek van materiële aspecten van de codex. Naast 'traditioneel' codicologisch onderzoek is daarbij ook gebruik-